

The Civil Liability Challenges of Artificial Intelligence (AI) in Iran's Legal System and a Comparative Look at Regulations in the European Union

Milad Haji Esmacili*

Abstract

Artificial intelligence (AI), with an astonishing progress, is exploiting abilities that were previously available only to humans. Regardless of technical complications, this enigma requires comprehensive analysis of humanities elites to respond to emerging challenges. One of these challenges in the field of law is the AI liability. If damage is caused by AI, then who should be held liable? While noting that Iran's legal system currently does not have specific regulations on AI, following similar issues, it is argued that the user who uses AI is liable in fault based liability and the liability of the producer is in ambiguity. With a comparative look at the European Union, it is also found that the liability of the user is fault based liability, with a slight difference, while the liability of the producer is absolute liability. However, no legal system has given a separate character to AI and does not consider it as more than one object. The following article is based on the premise that considering the unique characteristics of AI, both of the reviewed regulations are ineffective and it is appropriate to define an independent personality for AI in order to prevent the infringement of the injured rights.

Keywords

Independent personality of AI, Liability of the operator and producer of AI, Comparative regulation of the Iran and European Union.

* PhD Candidate, Department of Law, Shahid Beheshti, Tehran, Iran.

miladhsm1@gmail.com

چالش‌های مسئولیت مدنی هوش مصنوعی در نظام حقوقی ایران؛ با نگاهی به مقررات‌گذاری در اتحادیه اروپا

میلاذ حاجی اسماعیلی*

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

چکیده

هوش مصنوعی با پیشرفتی متحیرکننده در حال استحصال توانایی‌هایی است که تا پیش از آن، منحصرأ به دست آدمی صورت می‌گرفت. چنین موضوعی فارغ از پیچیدگی‌های فنی، مستلزم واکاوی همه‌جانبه نخبگان علوم انسانی برای پاسخ به چالش‌های نوظهور است. یکی از چالش‌ها در حوزه حقوق، مذاقه در موضوع مسئولیت هوش مصنوعی است. هدف مقاله حاضر یافتن پاسخ این پرسش است که در صورت ایجاد آسیب با هوش مصنوعی، چه اشخاصی باید مسئول شناخته شوند؟ ضمن امعان‌نظر به اینکه نظام حقوقی ایران تا به اکنون، مقررات ویژه‌ای پیرامون هوش مصنوعی نداشته است، با تتبع در امور مشابه چنین استدلال می‌شود که مسئولیت کاربر هوش مصنوعی، مبتنی بر تقصیر است و مسئولیت سازنده نیز در قانون حمایت از مصرف‌کنندگان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. با نگاهی تطبیقی به اتحادیه اروپا نیز یافت می‌شود که مسئولیت کاربر با اندکی تفاوت، همچنان مبتنی بر تقصیر است، اما مسئولیت سازنده، مطلق است. با وجود این، هیچ‌یک از این دو نظام حقوقی تا به حال، برای هوش مصنوعی، شخصیت جداگانه قائل نشده است و آن را بیش از یک شیء تلقی نمی‌کند. مقاله پیش رو بر این مبنا استوار است که با توجه به خصایص منحصربه‌فرد هوش مصنوعی هر دو مقررات مورد بررسی ناکارآمد و شایسته است برای جلوگیری از تضییع حقوق آسیب‌دیده، برای هوش مصنوعی شخصیتی مستقل تعریف شود.

واژگان کلیدی

شخصیت مستقل هوش مصنوعی، مسئولیت کاربر و سازنده هوش مصنوعی، مقررات‌گذاری، ایران، اتحادیه اروپا.

* دانشجوی دکتری حقوق نفت و گاز، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

miladhsm1@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۹

مقدمه

آدمی به دارازی تاریخ و به پهنای جغرافیایی، اغلب با تکیه بر ابزارهای موجود، مسبب ایجاد ضرر و زیان به دیگری شده است. در واقع، از گذرگاهی در پیچ و خم تاریخ به این سو، این آسیب زدن‌ها به ندرت با دست‌های خالی صورت می‌گرفت. بنابراین، طبیعی است که نظام‌های حقوقی همواره پیش‌بینی‌هایی برای تعیین مسئولیت اشخاص استفاده‌کننده از اشیا داشته باشند. از این رو متون فقهی و حقوقی ایران و دیگر کشورها به صورت کاملاً مبسوط پُر است از مسائلی که به مسئولیت شخص آسیب‌زننده پرداخته باشند. با وجود این، با پیشرفت و پیچیدگی ساخت ابزارها در سده اخیر، حقوق سنتی نتوانست به تنهایی پاسخ‌گوی خسارات حاصل باشد. از این حیث که ممکن بود شخص کاربر به دلیل پیچیدگی شیء مورد استفاده موجب ایجاد ضرر و زیانی شود که خارج از اراده او باشد، فلسفه کالا بودن اشیا شکل گرفت که هدف آن دخیل کردن سازنده و طراح اشیا در مسئولیت مرتبط با اشیا بود. این مفهوم در نظام حقوقی ایران با ایجاد قانون حمایت از مصرف‌کنندگان متجلی شد.

مقاله حاضر بر این مبنا استوار است که هوش مصنوعی حتی پیچیده‌تر، مستقل‌تر و پیش‌بینی‌ناپذیرتر از دیگر کالاهای پیچیده مدرن است و نه تنها صرف ایجاد مسئولیت برای شخص کاربر کافی نیست، بلکه مسئولیت طراحان و سازندگان آن نیز نمی‌تواند حقوق کامل آسیب‌دیده را جبران کند. نگارنده پیش‌بینی می‌کند که در مدتی کوتاه هوش مصنوعی به نقطه‌ای می‌رسد که استقلال، عدم پیش‌بینی و خلاقیتش در امور به‌اندازه‌ای می‌رسد که کاربر و سازنده آن به آسانی ضمن ارائه ادله عدم تقصیر و عدم انتساب علت، از مسئولیت مبرا می‌شوند و در صورتی که هوش مصنوعی نیز تنها به‌عنوان ابزار نگریسته شود، جامعه حقوقی با چالش‌های متعددی روبه‌رو می‌شود. اشاره به این موضوع جالب توجه است که در نامه‌ای سرگشاده، عده‌ای از افراد سرشناس مانند جفری هیتون (ملقب به پدرخوانده هوش مصنوعی)، ایلان ماسک، استیو ورنیاک (بنیان‌گذار اپل) و یووال نوح هراری (مورخ و فیلسوف سرشناس)، نسبت به خطرات هوش مصنوعی برای نوع بشر هشدار داده و خواستار توقف کامل هوش مصنوعی شده‌اند.^۱

اینک با تمام این تفاسیر، پرسش اصلی مقاله حاضر این است که در صورت ایجاد آسیب با هوش مصنوعی، چه اشخاصی باید مسئول شناخته شوند؟ برای یافتن پاسخ این پرسش ابتدا لازم است به ترتیب به این پرسش‌ها پاسخ داده شود. مسئولیت در نظام‌های حقوقی به چه معناست و معیارهای آن چیست؟ معیار کنونی مسئولیت کاربر و سازنده هوش مصنوعی در نظام حقوقی ایران چیست و چه خلأهایی دارد؟ آیا مقررات‌گذاری اتحادیه اروپا می‌تواند ما را برای پر کردن این

۱- متن کامل نامه به همراه اسامی امضاکنندگان آن در تارنمای زیر قابل مشاهده است:

<https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments> (Accessed 30 Jan 2024).

خلاها کمک کند و در آخر، آیا شناسایی شخصیت برای هوش مصنوعی، با آنکه هیچ نظام حقوقی‌ای تا به حال برای شناسایی آن اقدامی نکرده است، درست است یا خیر؟ فرضیه اصلی مقاله این است که جدا از کاربر و سازنده، شخص هوش مصنوعی نیز در مواقعی که کاربر و سازنده از مسئولیت میرا می‌شوند، باید مسئول شناخته شود و اسباب مسئول شناختن او، شناسایی شخصیت مستقل برای هوش مصنوعی است. نگاه ابزاری به هوش مصنوعی شاید تا این لحظه از تاریخ نگاهی شایسته بوده باشد، اما در جهان پیش رو، به دلیل استقلال و پیش‌بینی‌ناپذیر بودن هوش مصنوعی، چنین نگرشی موجب چالش‌های حقوقی فراوان برای آسیب‌دیده می‌شود.

۱- معیارهای ایجاد مسئولیت

از جمله نخستین و پایه‌ای‌ترین معیارهای ایجاد مسئولیت در نظام‌های حقوقی دنیا، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است (Keller, 2018: 302). مطابق با چنین معیاری، خواهان باید ثابت کند که عامل خطا مقصر بوده است. افزون‌براین، رابطه علیتی میان زیان و فعل زیان‌زننده برقرار است و او با همان فعل سبب آسیب شده است.^۱ با این حال، تأیید این شرایط ممکن است برای آسیب‌دیده چالش‌برانگیز باشد. از این رو برای موقعیت‌های خاص که هدف قانون‌گذار اعطای دسترسی آسان‌تر خسارت‌دیده به جبران خسارت است، معیارهای مسئولیت دیگری مطرح شده است.

یکی از راه‌های تسهیل طرح ادعای خسارت، پایبندی به رژیم مسئولیت مبتنی بر تقصیر و درعین حال، معکوس کردن بار اثبات است. چنین راه‌حلی با این توجیه ابداع شد که در موقعیت‌هایی خاص مانند رابطه میان سازنده کالا و مصرف‌کننده، مصرف‌کننده علی‌الاصول از لحاظ فنی، حقوقی و مالی در جایگاه پایین‌تری نسبت به سازنده قرار می‌گیرد. به همین علت، انداختن بار اثبات بر عهده او در تضاد با عدالت اجتماعی است (شهبازی‌نیا و حصارخانی، ۱۳۹۷: ۸۷).

با این حال، گروهی دیگر از دکتربین‌ها در برخی فعالیت‌های پرخطر، ایجاد بار عدم تقصیر را بر عهده آسیب‌زننده کافی ندانستند و اعتقاد به حذف کامل عنصر تقصیر بر ایجاد مسئولیت فرد آسیب‌زننده دارند. چنین معیار سخت‌گیرانه مسئولیتی که با نام‌های مسئولیت محض^۲ و مطلق^۳ شناخته می‌شود، با این توجیه ایجاد شد که در موقعیت‌های خاص که لازم است چنین معیاری اعمال شود، فرد

۱- حسب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت بر مبنای تقصیر استوار شده است. مثال بارز این نوع مسئولیت در حقوق ایران، مسئولیت امین است. شخص امین مسئول نیست مگر در صورتی که تعدی یا تفریط کرده باشد و بار اثبات این تعدی و تفریط به عهده طرف دعواست. به عبارت دیگر، طرف دعوا باید تقصیر امین را با دلایل و امارات ثابت کند و مادامی که وی موفق به اثبات تعدی و تفریط شخص امین نشده باشد، حکم به ضمان امین نمی‌شود.

2- Strict Liability

3- Absolute Liability

آسیب‌زننده در حال به دست آوردن منفعت اقتصادی در بستر جامعه است و برای این کسب سود شخصی، همواره ریسک‌هایی را در جامعه به وجود می‌آورد که اگر این ریسک‌ها منجر به خسارات شود، جامعه حقی بر گردن او دارد که باید بدون اثبات فرض تقصیرش، مسئولیت جبران خسارات را بر عهده بگیرد. مطابق با چنین نگرشی، در مسئولیت محض، فرض بر تقصیر آسیب‌زننده است و تنها انتساب ورود ضرر به قوه قاهره می‌تواند خواننده را از نتیجه به‌بارآمده مبرا کند^۱ و در مسئولیت مطلق، آسیب‌زننده مطلقاً مسئول است و حتی اگر ثابت کند که تقصیری نکرده است یا علت ورود زیان و خسارت، قوه قاهره بوده است، موجب رفع مسئولیت از شخص نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۲۶).^۲

۲- مسئولیت هوش مصنوعی در نظم حقوقی موجود

با در نظر گرفتن اینکه در تاریخ نگارش این مقاله، مقرراتی به‌صورت تخصصی درباره هوش مصنوعی در ایران تنظیم نشده است، قضات و به‌طور کلی جامعه حقوقی ناچار هستند که با توجه به قوانین حاضر، به مقررات مربوط و مشابه استناد کنند و با یافتن الگویی مشترک، راه‌حلی قانونمند برای مواجهه با این موضوع نوظهور ارائه دهند. از این‌رو در این بخش، ابتدا مقررات ایران در زمینه هوش مصنوعی با محوریت مسئولیت کاربر و سازنده تشریح و کاستی‌های موجود بازگو می‌شود. سپس با دیدی تطبیقی به دنبال برطرف کردن این کاستی‌ها در نظام حقوقی اتحادیه اروپا می‌رویم و نقاط ضعف و قوت دو نظام و وجوه افتراق و اشتراک آن‌ها بررسی می‌شود.

۲-۱- مسئولیت کاربر استفاده‌کننده از هوش مصنوعی

در ابتدای ورود به بحث، اشاره به این نکته لازم است که منظور از کاربر، شخصی است که نظارت یا هدایت مؤثری بر شیء در زمان ایراد خسارت داشته باشد.^۳ این شخص ممکن است لزوماً مالک هوش مصنوعی نبوده و تنها متصرف و منتفع خدمات آن باشد و در راستای استفاده خود، آسیبی به دیگران وارد کند. از آنجا که ممکن است بر شیء واحد، حقوق متعددی بار شود، دچار تردید می‌شویم که آیا کسی مسئول است که حق مالکیت بر عین دارد یا اگر کسی مالک منافع باشد یا

۱- ماده ۱ قانون بیمه اجباری وسایل نقلیه موتوری زمینی، برای دارندگان وسایل نقلیه موتوری، مسئولیت محض را مقرر کرده است. قانون‌گذار خواسته است جبران خسارت‌های ناشی از رانندگی خودرو را تضمین و دعاوی ناشی از آن را ساده کند، از این‌رو برای دارندگان وسایل نقلیه، مسئولیت محض ایجاد کرده و اثبات بی‌تقصیری او را مؤثر ندانسته است و تنها در صورت اثبات اینکه علت ورود ضرر، فورس‌ماژور بوده است، وی را مسئول جبران خسارت نمی‌داند.

۲- مانند ضمان غاصب در صورت تلف مال مغضوب که غاصب مسئول تلف یا هر عیب و نقصی است که در عین مال مغضوب یا منافع آن ایجاد شود؛ هرچند تلف ناشی از حوادثی باشد که به او مربوط نمی‌شود.

۳- در متون انگلیسی با عنوان Operator نامیده می‌شود که با کلماتی مانند کاربر، عامل و متصرف ترجمه می‌شود.

حتی حق عینی، تبعی و... داشته باشد، مسئولیت دارد؟

به نظر می‌رسد اگر معیار ما مسئولیت مبتنی بر تقصیر باشد، متصرف اشیا نیز به اندازه‌ای که در ورود زیان تقصیر داشته است، مسئول تلقی می‌شود، اما پرسشی که وجود دارد این است که مسئولیت شخص مالک یا متصرف اشیا در حقوق ایران بر مبنای مسئولیت مبتنی بر تقصیر استوار است یا معیار مسئولیت محض و مطلق را قبول دارد؟ برای به دست آوردن این پاسخ و تعمیم آن به هوش مصنوعی به ناچار باید قوانین مشابه را بررسی کرد.

یکی از اشیای مسبب خسارت که با هوش مصنوعی نیز بی‌ارتباط نیست، حیوان است. در این خصوص قوانین متعددی ایجاد شده است که بررسی آن‌ها خالی از لطف نیست. برای مثال، با مراجعه به ماده ۳۳۴ قانون مدنی درمی‌یابیم که مسئولیت مالک یا متصرف حیوان را مبتنی بر تقصیر قلمداد کرده است.^۱ مواد ۵۱۲ و ۵۲۲ قانون مجازات اسلامی در رابطه با مسئولیت مالک یا متصرف حیوان دارای چنین حکمی است.^۲ از این رو با توجه به استنادات قانونی می‌توان چنین برداشت کرد که مسئولیت مالک و متصرف حیوان مطابق با معیار مسئولیت مبتنی بر تقصیر است (حکمت‌نیا و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۳۴).

در مورد خسارات وارد شده توسط بنا نیز می‌توان قائل به حکم مشابه بود و مالک آن را بر اساس ماده ۳۳۳ قانون مدنی^۳ و ماده ۵۱۹ قانون مجازات اسلامی^۱ در صورتی مسئول تلقی کرد که در ورود

۱- ماده ۳۳۴ قانون مدنی: مالک یا متصرف حیوان مسئول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می‌شود مگر اینکه در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد، لیکن در هر حال اگر حیوان به واسطه عمل کسی منشأ ضرر شود، فاعل آن عمل مسئول خسارات وارده خواهد بود.

۲- ماده ۵۱۲ قانون مجازات اسلامی: هرگاه شخصی در محل‌هایی که توقف در آن‌ها مجاز نیست، توقف نماید یا شیء یا حیوانی را در این قبیل محل‌ها مستقر سازد یا چیز لغزنده‌ای در آن قرار دهد و دیگری بدون توجه به آن‌ها در اثر برخورد یا لغزش مصدوم شود یا فوت کند یا خسارت مالی ببیند، شخص متوقف یا کسی که آن شیء یا حیوان را مستقر نموده یا راه را لغزنده کرده است، ضامن دیه و سایر خسارات می‌باشد مگر آنکه عابر با وسعت راه و محل، عمداً با آن برخورد کند که در این صورت نه فقط خسارت به او تعلق نمی‌گیرد بلکه عهده‌دار خسارت وارده نیز می‌شود.

ماده ۵۲۲ قانون مجازات اسلامی: متصرف هر حیوانی که از احتمال حمله آن آگاه است، باید آن را حفظ نماید و اگر در اثر تقصیر او، حیوان مزبور به دیگری صدمه وارد سازد، ضامن است، ولی اگر از احتمال حمله حیوان آگاه نبوده و عدم آگاهی ناشی از تقصیر او نباشد، ضامن نیست.

تبصره ۱- نگهداری حیوانی که شخص توانایی حفظ آن را ندارد، تقصیر محسوب می‌شود.

تبصره ۲- نگهداری هر وسیله یا شیء خطرناکی که دیگران را در معرض آسیب قرار دهد و شخص قادر به حفظ و جلوگیری از آسیب‌رسانی آن نباشد، مشمول حکم تبصره ۱ این ماده است.

۳- ماده ۳۳۳ قانون مدنی: صاحب دیوار یا عمارت یا کارخانه مسئول خساراتی است که از خراب شدن آن وارد می‌شود مشروط بر اینکه خرابی در نتیجه عیبی حاصل گردد که مالک مطلع بر آن بوده یا از عدم مواظبت او تولید شده است.

زیان به صورت فعل یا ترک فعل دخالت داشته باشد یا از احتمال خرابی آن اطلاع داشته باشد. اما در فرض زیان ناشی از خودرو در حقوق ایران وضع تا حدودی متفاوت است. مطابق با ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی^۲، مسئولیت راننده و مالک خودرو همچنان مانند دو حالت پیشین مبتنی بر تقصیر است. با این حال، در بسیاری از نظام‌های حقوقی مانند آلمان و سوئیس، دارنده خودرو در قبال زیان‌های ناشی از عملیات و حرکت خودرو، دارای مسئولیت محض است. به نظر می‌رسد این دیدگاه در نظام حقوقی ایران، در ماده ۱ قانون بیمه اجباری وسایل نقلیه موتوری زمینی^۳ نیز اشاعه یافته و قانون‌گذار برای دارندگان وسایل نقلیه موتوری، مسئولیت محض را مقرر کرده است.

چنین موضوعی نشان‌دهنده تغییر موضع قانون‌گذار از دیدگاه سنتی خود در مورد اشیاء به دیدگاه جدیدی است که طبیعت پرخطر وسایل نقلیه را در نظر گرفته و در این راستا اقدام به ایجاد مسئولیت محض کرده است. به همین ترتیب می‌توان از قانون‌گذار انتظار داشت تا در آینده‌ای نه‌چندان دور، مسئولیت هوش مصنوعی را نیز تنها از دیدگاه مسئولیت مبتنی بر تقصیر نبیند. با این حال، با توجه به آنکه در حال حاضر هیچ قانون مشخصی در مورد هوش مصنوعی وجود ندارد، پاسخ به این پرسش باقی است که کدام دیدگاه شایسته توجه است؟ آیا مسئولیت کاربر مبتنی بر تقصیر است یا مسئولیت محض و مطلق دارد؟ به نظر می‌رسد تا زمانی که قانونی خاص برای هوش مصنوعی ایجاد نشود، باید مطابق با قواعد عام حقوقی با آن رفتار کرد و

۱- ماده ۵۱۹ قانون مجازات اسلامی: هرگاه دیوار یا بنایی که بر پایه استوار و غیرمتمایل احداث شده است، در معرض ریزش قرار گیرد یا متمایل به سقوط به سمت ملک دیگری یا معبر گردد، اگر قبل از آنکه مالک تمکن اصلاح یا خراب کردن آن را پیدا کند، ساقط شود و موجب آسیب گردد، ضامن متنی است مشروط به آنکه به‌نحو مقتضی افراد در معرض آسیب را از وجود خطر آگاه کرده باشد. چنانچه مالک با وجود تمکن از اصلاح یا رفع یا آگاه‌سازی و جلوگیری از وقوع آسیب، سهل‌انگاری نماید، ضامن است. تبصره - هرگاه دیوار یا بنایی که ساقط شده، متعلق به صغیر یا مجنون باشد، ولی او ضامن است و اگر بنای مذکور از بناهای عمومی و دولتی باشد، متولی و مسئول آن ضامن است.

۲- ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی: هرگاه در اثر برخورد دو وسیله نقلیه زمینی، آبی یا هوایی، راننده یا سرنشینان آن‌ها کشته شوند یا آسیب ببینند، در صورت انتساب برخورد به هر دو راننده، هریک مسئول نصف دیه راننده مقابل و سرنشینان هر دو وسیله نقلیه است و چنانچه سه وسیله نقلیه با هم برخورد کنند، هریک از رانندگان مسئول یک‌سوم دیه راننده‌های مقابل و سرنشینان هر سه وسیله نقلیه می‌باشد و به همین صورت در وسایل نقلیه بیشتر محاسبه می‌شود و هرگاه یکی از طرفین مقصر باشد؛ به گونه‌ای که برخورد به او مستند شود، فقط او ضامن است.

۳- ماده ۱ قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری: کلیه دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی و انواع یدک و تریلر متصل به وسایل مزبور و قطارهای راه‌آهن اعم از اینکه اشخاص حقیقی یا حقوقی باشند، مسئول جبران خسارات بدنی و مالی هستند که در اثر حوادث وسایل نقلیه مزبور یا محمولات آن‌ها به اشخاص ثالث وارد شود و مکلف‌اند مسئولیت خود را از این جهت نزد شرکت سهامی بیمه ایران یا یکی از مؤسسات بیمه داخلی که اکثریت سهام آن‌ها متعلق به اتباع ایرانی و صلاحیت آن‌ها به پیشنهاد وزارت دارایی و وزارت اقتصاد مورد تأیید دولت باشد، بیمه نمایند.

نمی‌توان نگاه خاص قانون‌گذار را در زمینه مسئولیت محض رانندگان خودرو به آن تطبیق داد.

۲-۲- مسئولیت سازنده هوش مصنوعی

گفته شد با وقوع انقلاب صنعتی و پیچیده شدن کالاهای تولیدی و خدمات گوناگون و استفاده از دانش و مهارت خاص در تولید و ارائه آن‌ها، اندیشه حمایت از مصرف‌کنندگان کالا و خدمات در نظام‌های حقوقی مختلف شکل گرفت. طبق چنین تفکری، در حقوق کشور ما، قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ نیز به قصد شناسایی مسئولیت تولیدکنندگان نوشته شد، اما همچنان مبنای مسئولیت تولیدکنندگان کالا و عرضه‌کنندگان خدمات را روشن نکرد. با آنکه نویسندگان لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب هیئت دولت به تاریخ ۱۳۷۲ تحت تأثیر تحولات صورت گرفته در کشورهای اروپایی در حوزه حمایت از حقوق مصرف‌کننده قرار گرفتند و در ماده‌های ۳ و ۲۲ این لایحه اولاً، تولیدکنندگان را مسئول سلامت و ایمنی محصول شمردند و ثانیاً، معیار مسئولیت محض را برای آن‌ها مقرر کردند^۱، اما خروجی لایحه از مجلس و شورای نگهبان چیز دیگری بود. مطابق با ماده ۲ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان «کلیه عرضه‌کنندگان کالا و خدمات، منفرداً یا مشترکاً مسئول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه‌شده مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات هستند. اگر موضوع معامله کلی باشد، در صورت وجود عیب یا عدم انطباق کالا با شرایط تعیین شده، مشتری حق دارد صرفاً عوض سالم را مطالبه کند و فروشنده باید آن را تأمین کند و اگر موضوع معامله جزئی (عین معین) باشد، مشتری می‌تواند معامله را فسخ کند یا ارزش کالای معیوب و سالم را مطالبه کند و فروشنده موظف است پرداخت کند. در صورت فسخ معامله از سوی مشتری، پرداخت خسارت از سوی عرضه‌کننده منتفی است».

استناد به ماده بالا نه تنها برای ایجاد مسئولیت سازندگان هوش مصنوعی، بلکه برای ایجاد مسئولیت محصولات دیگر نیز به شدت ناکارآمد است. ادله آن بدین شرح است.

الف) قانون‌گذار از خسارات ناشی از عیب کالا که به جسم یا اموال خریدار یا اشخاص ثالث وارد می‌شود، صحبت نکرده، بلکه موضوع ماده تنها تعهد به تحویل کالای سالم و ضمانت اجرای آن است. در واقع، قانون‌گذار در این ماده همان قواعد خیار عیب در قانون مدنی را تکرار کرده

۱- ماده ۳ لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان: تولیدکنندگان کالا و خدمات ضامن صحت و سلامت کالا و خدمات مطابق با... استانداردهای تدوین شده و ضوابط اعلام شده توسط وزارت بهداشت... و دستگاه‌های ذی‌ربط بوده و باید کلیه خسارات ناشی از عیوب کالا و خدمات را جبران نمایند. ماده ۲۲ لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان: در دعوی مطالبه خسارت، مصرف‌کننده آسیب‌دیده تنها کافی است ثابت نماید که به او زیان وارد شده و این زیان ناشی از عیب کالا یا خدمت بوده است.

است و به همین خاطر در ذیل ماده به جای آنکه از جبران خسارات وارد بر مصرف کننده سخن بگوید، شیوه جبران عیب خود کالا را مطرح کرده است.

ب) درحالی که در این قانون به عنوان قانون عام حمایت از مصرف کنندگان لازم بود در زمینه مبنای مسئولیت تولیدکنندگان تعیین تکلیف می شد، قانون گذار مبنای این مسئولیت را تعیین نکرده و در ماده ۲، تشخیص آن را به دیگر قوانین، قرارداد و عرف ارجاع داده است. بنابراین، با توجه به مطالب بخش پیشین و به استناد قواعد عمومی مسئولیت مدنی باید بپذیریم که مسئولیت تولیدکنندگان بر مبنای تقصیر استوار شده است (رجبی، ۱۳۹۸: ۴۵۴).

با اینکه قانون حمایت از مصرف کنندگان به صورت عام است و تا زمانی که قانونی خاص در زمینه مسئولیت سازندگان هوش مصنوعی نوشته نشود، مسئولیت چنین سازندگانی زیر چتر این قانون قرار می گیرد، اشاره به قانون خاص حمایت از حقوق مصرف کنندگان خودرو نیز اگرچه نمی تواند هوش مصنوعی را شامل شود، اما خالی از لطف نیست. در این قانون، تعهد عرضه کننده در طول مدت ضمانت مبنی بر تأمین سلامت و ایمنی خودرو، تعهدی مبتنی به نتیجه شمرده می شود و مطابق با ماده ۳، در تعریف عیب به عدم ایمنی خودرو توجه کرده و جبران خسارات وارد بر مصرف کننده و اشخاص ثالث را تصریح کرده و ضرر قابل جبران را نیز معین کرده است.^۱

۲-۳- مسئولیت هوش مصنوعی در نظم حقوقی اتحادیه اروپا و وجوه اشتراک و افتراق آن با حقوق ایران

مقررات گذاری اتحادیه اروپا در رابطه با ریسک های مرتبط با هوش مصنوعی نیز مانند حقوق ایران حول دو محور موضوع قواعد مسئولیت^۲ کاربر (یا همان شخص مالک و متصرف) و قواعد ایمنی^۳ محصول آن قرار دارد. درحالی که قواعد ایمنی محصول سعی در ایجاد مسئولیت سازنده و طراح هوش مصنوعی برای پیش بینی و جلوگیری از وقوع حادثه مرتبط با محصولات را دارد، قواعد مسئولیت به دنبال مسئول شناختن شخص مالک و یا متصرف هوش مصنوعی بعد از وقوع حادثه است. از این رو برای شناخت کامل مسئولیت ناشی از هوش مصنوعی لازم است با هر دوی این

۱- عرضه کننده در طول مدت ضمانت مکلف به رفع هر نوع نقص یا عیب (ناشی از طراحی، مونتاژ، تولید یا حمل) است که در خودرو وجود داشته یا در نتیجه استفاده معمول از خودرو بروز کرده و با مفاد ضمانت نامه و مشخصات اعلامی به مصرف کننده مغایر بوده یا مانع استفاده مطلوب از خودرو یا نافی ایمنی آن باشد یا موجب کاهش ارزش معاملاتی خودرو شود. هزینه رفع نقص یا عیب خودرو در طول مدت ضمانت و جبران همه خسارات وارده به مصرف کننده و اشخاص ثالث، اعم از خسارات مالی و جانی و هزینه های درمان ناشی از نقص یا عیب (که خارج از تعهدات بیمه شخص ثالث باشد) هزینه های حمل خودرو به تعمیرگاه، تأمین خودروی جایگزین مشابه در طول مدت تعمیرات (چنانچه مدت توقف خودرو بیش از ۴۸ ساعت باشد) بر عهده عرضه کننده است.

2- Liability Rules

3- Safety Rules

مفاهیم آشنا شد و قواعد مرتبط در اتحادیه اروپا را شناخت.

۱-۳-۲- مسئولیت کاربر و متصرف هوش مصنوعی

در رابطه با مسئولیت کاربر هوش مصنوعی، اتحادیه اروپا با دو قاعده روبه‌روست. یکی قواعد عام کشورها که درست مانند ایران، اصل را بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر دانسته‌اند و دیگری قاعده خاص هوش مصنوعی که کمیسیون اروپا در سپتامبر سال ۲۰۲۲ پیشنهاد کرد.

این کمیسیون دستورالعملی را در مورد انطباق قواعد مسئولیت مدنی غیر قراردادی با هوش مصنوعی به نام دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی^۱ منتشر کرد که هدف آن تکمیل و نوسازی چهارچوب مسئولیت هوش مصنوعی اتحادیه اروپا بود. در این دستورالعمل، مبنای مسئولیت همچنان مبتنی بر تقصیر است و تغییری در این راستا ایجاد نشده است^۲. علت عمده بار نکردن مسئولیت محض یا مطلق بر شخص آسیب‌زننده این است که کاربر عادی و استفاده‌کننده از هوش مصنوعی را نمی‌توان مانند بنگاه اقتصادی تولیدکننده دانست که با استفاده از هوش مصنوعی سود کلانی می‌برد و حال باید نسبت به جامعه پاسخگو باشد. چنین موضوعی نمی‌تواند عدالت اجتماعی را دربرداشته باشد. اما همان‌طور که در بند ۱ گفته شد، شخص آسیب‌دیده برای دریافت خسارت افزون بر اثبات یا عدم اثبات تقصیر شخص آسیب‌زننده، دو چیز دیگر را نیز باید ثابت کند: الف) برقراری رابطه علیت میان زیان و فعل آسیب‌زننده و ب) متحمل شدن آسیب با همان فعل.

حال نکته شایان توجه این است که دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی فارغ از موضوع اثبات یا عدم اثبات تقصیر، این بار به سراغ معیار رابطه علیت میان ضرر و فعل آسیب‌زننده رفته و با ایجاد عنوان اماره علیت قابل رد^۳، علیت ضرر آسیب‌زننده را مفروض دانسته و بار اثبات رد علیت را بر عهده شخص زیان‌زننده گذاشته است^۴. مبنای فکری چنین تحولی این است که اثبات رابطه علیت میان ضرر و فعل آسیب‌زننده به دلیل پیچیدگی، استقلال و پیش‌بینی‌ناپذیر بودن هوش مصنوعی بسیار سخت است. به این دلیل که شخص آسیب‌زننده ممکن است اغلب ادعا کند که این فعل زیان‌بار به وی منسوب نشده و آسیب به وجود آمده ناشی از سرپیچی هوش مصنوعی بوده است؛ البته ناگفته نماند که همچنان به دلیل نداشتن مسئولیت مطلق یا محض، در صورتی که ادعای او درست باشد، می‌تواند طبق این قاعده از مسئولیت خود شانه خالی کند، اما کاهش بار اثبات آن از طرف آسیب‌دیده می‌تواند کمکی به او باشد.

1- Artificial Intelligence Liability Directive

2- Article 4(5) AI Liability Directive

3- Rebuttable Presumption of Causality

4- Article 4 AI Liability Directive: Rebuttable Presumption of A Causal Link in The Case of Fault

افزون‌براین، دستورالعمل به دادگاه‌های ملی این اختیار را داده است که در رابطه با سامانه‌های هوش مصنوعی با ریسک بالا که مشکوک به ایجاد آسیب هستند، دستور افشای شواهد مربوط را صادر کنند^۱.

برای درک بیشتر سامانه‌های هوش مصنوعی با ریسک بالا باید اشاره شود که در راستای طبقه‌بندی میزان ریسک فعالیت سیستم‌های هوش مصنوعی، قانون هوش مصنوعی^۲ اتحادیه اروپا سه دسته فعالیت هوش مصنوعی را ایجاد کرد. دسته نخست، فعالیت‌های غیرقابل قبول^۳ مانند امتیازدهی اجتماعی دولتی که به‌طور کلی ممنوع شدند. دسته دوم، فعالیت‌های با ریسک بالا^۴ مانند ابزار اسکن رزومه متقاضیان کار و تحصیل که متقاضیان کار را رتبه‌بندی می‌کند و مشمول الزامات قانونی خاص مانند موارد مورد اشاره در بالا شد و در نهایت، فعالیت‌هایی که به‌صراحت ممنوع نشدند یا به‌عنوان فعالیت‌های با ریسک بالا فهرست نشدند که تا حد زیادی کنترل نشده باقی ماندند.

۲-۳-۲- مسئولیت سازنده هوش مصنوعی

گفته شد که با پیشرفت محصولات و بنا بر دغدغه‌ای که برای حقوق مصرف‌کنندگان به وجود آمد، اتحادیه اروپا مترصد ایجاد یک‌سری قواعد یکسان در منطقه خود برای مسئول شناختن تولیدکنندگان شد. چنین انتظاری در سال ۱۹۸۵ با تهیه دستورالعمل مسئولیت محصول اتحادیه اروپا^۵ به وقوع پیوست. دستورالعمل مسئولیت محصول یا به‌اختصار PLD، معیار مسئولیت مطلق را برای تولیدکنندگان ایجاد کرد و برخلاف قانون حمایت از مصرف‌کنندگان نظام ایران، تولیدکنندگان را بدون توجه به اینکه آیا این نقص به دلیل تقصیر آن‌هاست، مسئول محصولات معیوب خود دانست (Zech, 2021: 147).

این دستورالعمل برای طیف وسیعی از محصولات (از مواد خام گرفته تا دستگاه‌های مبتنی بر هوش مصنوعی) اعمال می‌شود و قوانین مشترکی را وضع می‌کند که بر اساس آن، تولیدکننده محصول (شامل سازنده محصول نهایی، تولیدکننده هر ماده خام یا سازنده یک قطعه و هر شخصی که با قرار دادن نام خود، علامت تجاری یا دیگر ویژگی‌های متمایزکننده روی محصول، خود را به‌عنوان تولیدکننده آن نشان می‌دهد^۶)، تأمین‌کننده یا حتی فروشنده، در قبال خسارت ناشی از آسیب در محصول خود مسئول شناخته می‌شوند؛ مشروط بر اینکه آسیب‌دیده، ضرر و رابطه سببی

1- Article 3 AI Liability Directive

2- Artificial Intelligence Act (2021)

3- Unacceptable Risk

4- High Risk

5- The EU Product Liability Directive (PLD)

6- Article 3(2) PLD

میان ضرر و فعل تولیدکننده را ثابت کند. بر اساس ماده ۱۱ دستورالعمل مسئولیت محصول، آسیب‌دیده می‌تواند تا ده سال پس از عرضه آن محصول به بازار، برای خسارات بدنی و مالی ناشی از مصرف محصول معیوب مطالبه غرامت کند.^۱

با این حال، گزارش ارزیابی دستورالعمل مسئولیت محصول در سال ۲۰۱۸، چندین نقطه ضعف اساسی را در رابطه با فناوری‌های دیجیتال و به‌طور خاص هوش مصنوعی در این دستورالعمل شناسایی کرده است که شامل موارد زیر است.

الف) درحالی‌که محتوای دیجیتال، نرم‌افزار و داده‌ها نقش مهمی در عملکرد بسیاری از محصولات جدید ایفا می‌کنند، هنوز مشخص نیست که این اجسام غیرفیزیکی و نامشهود تا چه اندازه می‌توانند به‌عنوان محصولات تحت دستورالعمل مسئولیت محصول قرار بگیرند. این موضوع باعث عدم اطمینان حقوقی اشخاص آسیب‌دیده در مورد چگونگی جبران خسارات وارده توسط نرم‌افزار و ابهام در انتساب مسئولیت به شخص مسبب ضرر و زیان می‌شود.

ب) فناوری‌های جدید باعث ایجاد ریسک‌های جدیدی می‌شوند مانند دسترسی به داده‌های محرمانه که بر خطرات ایمنی یا امنیت سایبری تأثیر می‌گذارد درحالی‌که دستورالعمل مسئولیت محصول تنها برای خسارت فیزیکی یا مادی غرامت می‌دهد.

پ) ویژگی‌های خاص هوش مصنوعی مانند مبهم بودن فعالیتش، فقدان شفافیت، رفتار مستقل، انطباق مداوم و پیش‌بینی‌پذیری محدودی که دارد، بار اثبات برای مطالبه دعوی را دشوار می‌سازد. بر اساس قواعد مسئولیت کنونی، برای مطالبه جبران خسارات، قربانیان باید وجود خسارات، تقصیر شخص آسیب‌زننده و علیت میان آن شخص و خسارت را ثابت کنند. با این حال، سیستم‌های هوش مصنوعی به دلیل داشتن ویژگی‌های خاصی که گفته شد، شناسایی و اثبات تقصیر فرد بالقوه مسئول یا ارتباط علت و معلولی میان آن فعل و خسارت متحمل‌شده و در نتیجه، دریافت غرامت را برای آسیب‌دیدگان بسیار دشوار یا حتی غیرممکن می‌سازد.^۲

بنا بر ایراداتی که در بالا گفته شد، در ۲۸ سپتامبر سال ۲۰۲۲، کمیسیون اروپا دستورالعمل اصلاحی را برای انطباق با عصر دیجیتال حاضر پیشنهاد کرد. در این دستورالعمل پیشنهادی، دامنه محصولات گسترش داده شد و کالاهای غیرفیزیکی نامشهود نیز به آن افزوده شد.^۳ همچنین، دامنه خسارات احتمالی نیز تطابق بیشتری با ریسک‌های جدید یافت و در آخر به دلیل ویژگی‌های منحصر به فرد هوش

1- Article 11 PLD

2- European Parliament, Resolution on automated decision-making processes: ensuring consumer protection and free movement of goods and services (2019/2915(RSP)) (EP Resolution).

3- The PLD applies to "movables" (Art. 2), which the European Court of Justice (ECJ) has interpreted as tangible goods. The ECJ has indicated that the PLD applies to products used while providing a service, Case C-203/99 *Veefald*, ECLI:EU:C:2001:258.

مصنوعی، نظام مسئولیت مطلق انطباق بیشتری در راستای موضوع هوش مصنوعی یافت.

۳- نقدی بر رویه حقوقی حاضر با تمرکز بر ویژگی منحصر به فرد هوش مصنوعی

جدا از نظام حقوقی ایران که در بخش مسئولیت کاربر، هیچ مقرره خاصی در مورد هوش مصنوعی یافت نشد و در بخش مسئولیت تولیدکنندگان نیز انتقادات گسترده‌ای در قانون حمایت از مصرف‌کنندگان معطوف به آن شد، موضوع مسئولیت هوش مصنوعی در مقررات اروپا نیز عاری از اشکال نیست. برای یافتن این خلأ قانونی ابتدا شایسته است دو دستورالعمل مسئولیت محصول و مسئولیت هوش مصنوعی را به دلیل اینکه تنها مقررات قابل استناد حقوق دانان برای استناد به مسئولیت هوش مصنوعی هستند، توأمان با یکدیگر بررسی کرد.

گفته شد که دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی برای ایجاد مسئولیت کاربران عادی است که با استفاده از هوش مصنوعی به شخصی دیگر آسیب رسانده‌اند درحالی که دستورالعمل مسئولیت محصول مرتبط با تولیدکنندگان هوش مصنوعی (اعم از هر شخصی که در زنجیره تولید نقش دارد) است. معیار مسئولیت در دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی، مبتنی بر تقصیر و در دستورالعمل مسئولیت محصول، مطلق است. ناگفته پیداست که شناسایی معیار مسئولیت مبتنی بر تقصیر برای کاربر عادی به عدالت نزدیک‌تر است؛ زیرا نظام سخت‌گیر مسئولیت مطلق تنها باید شامل حال اشخاصی در جامعه شود که از طریق ایجاد ریسک در جامعه سود زیادی می‌برند درحالی که چنین موضوعی شامل حال کاربر عادی هوش مصنوعی نمی‌شود. با وجود این، گفته شد که دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی در اقدامی نوآورانه، فارغ از اینکه نظام مسئولیت مبتنی بر تقصیر را تصدیق کرد، بار اثبات علیت میان ضرر و فعل آسیب‌زننده را از دوش آسیب‌دیده برداشت و اصل را بر وجود چنین رابطه‌ای گذاشت درحالی که چنین بار اثباتی در دستورالعمل مسئولیت محصول همچنان بر عهده آسیب‌دیده است (Smart et al, 2021: 45).

با همه این تفاسیر، نوبت به بررسی این موضوع می‌رسد که اگر شخصی به واسطه هوش مصنوعی دچار آسیب شود، از چه راه‌هایی می‌تواند خسارات وارده را جبران کند؟ برای روشن‌تر شدن موضوع بد نیست از مثالی عینی‌تر استفاده کنیم. فرض کنید پزشکی هنگام جراحی بیمار خود از سیستم‌های هوش مصنوعی استفاده و در طول جراحی خسارات متعددی را به بیمار وارد کرده است. حال بیمار چگونه می‌تواند خسارات مادی وارده را جبران کند؟

مطابق با دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی، با اینکه لازم نیست بیمار علیت میان فعل پزشک و آسیب‌های ایجادشده را اثبات کند، تنها در صورتی می‌تواند از پزشک خود خسارت دریافت کند که بتواند تقصیر او را هنگام جراحی ثابت کند. برای مثال، بیمار باید بتواند ثابت کند

که هر پزشک دیگری با آگاهی متعارفی که در جامعه پزشکان وجود دارد، در صورت بروز این اتفاق می‌توانست از آن جلوگیری کند و پزشک آسیب‌زننده او در نظارت خود بر سیستم هوش مصنوعی تعدی یا تفریط داشته است. در کنار این، بیمار می‌تواند به صورت جداگانه از سازنده هوش مصنوعی که موجب ایجاد خسارت شده است نیز مطالبه جبران خسارات کند^۱ و در این راستا نیازی به اثبات تقصیر سازنده هوش مصنوعی مربوط را ندارد، اما چیزی که مورد نیاز است، اثبات رابطه علیت فعل سازنده و آسیب‌های ایجاد شده است. همچنین، جبران خسارات از طریق قرارداد میان طرفین نیز می‌تواند گزینه مطلوبی برای آسیب‌دیده باشد.

آن‌طور که به نظر می‌رسد، بیمار می‌تواند در هر صورت خسارات خود را جبران کند و مقررات یادشده راه‌های مختلفی را برای این جبران خسارات به او پیشنهاد می‌دهند. باین‌حال، با توجه به پیش‌بینی ناپذیر بودن و استقلال هوش مصنوعی، ارائه احتمال زیر که با توجه به پیشرفت‌های بسیار هوش مصنوعی ممکن است خیلی زودتر از حد انتظار در حجم وسیعی به وقوع بپیوندد، جالب است.

فرض شود هوش مصنوعی در فرایند جراحی ابتکاری به خرج دهد که سازندگان آن به‌هیچ‌عنوان آن را پیش‌بینی نکرده بودند. در چنین حالتی اثبات علیت میان فعل سازنده و آسیب‌های ایجاد شده به کلی منتفی می‌شود؛ زیرا سازنده مدعی آن بود که ضمن ایستادن در مرز دانش هوش مصنوعی، هیچ سازنده متعارفی توانایی پیش‌بینی چنین ابتکاری را از هوش مصنوعی نداشته است و فعل سازنده به‌هیچ‌عنوان با آسیب ایجاد شده مرتبط نیست. با همین منطقی، بیمار نیز نمی‌تواند از پزشک خود خساراتی طلب داشته باشد؛ زیرا عمل پیش‌بینی ناپذیر و مستقل هوش مصنوعی، اثبات تقصیر را از هر پزشک متعارفی سلب می‌کند. در این صورت بیمار باید برای جبران خسارات خود به چه چیزی ارجاع کند؟ طبیعتاً منطقی‌ترین پاسخی که در این راستا داده می‌شود، بیمه کردن اعمالی است که با هوش مصنوعی انجام می‌شود تا با این روش، آسیب‌دیده بتواند خسارات خود را از لحاظ مادی جبران کند. چنین پاسخی در راستای رسیدن به عدالت اجتماعی و جبران خسارات آسیب‌دیده بسیار کاراست، اما نمی‌تواند خلأ حقوقی ایجاد شده در راستای مسئولیت را پاسخ دهد؛ به‌خصوص که شرکت‌های بیمه غالباً پس از پرداخت کل خسارات به بیمه‌گر، قائم‌مقام او می‌شوند و طبق قوانین مسئولیت به سراغ شخص مسئول می‌روند. حال اگر سناریویی که در آن هیچ شخصی مسئول نیست به موضوعی متداول تبدیل شود، آیا هیچ شرکت بیمه‌گذاری از آن رو که پس از پرداخت خسارات نتواند به هیچ شخص مسئولی رجوع کند، مایل به بیمه کردن امور مربوط به هوش مصنوعی است؟ به نظر می‌رسد پاسخ منفی است.

۱- ناگفته نماند که شخص پزشک نیز در صورتی که خسارات بیمار را بپردازد، می‌تواند قائم‌مقام او شود و شخصاً به سازنده هوش مصنوعی مراجعه کند.

۴- پیشنهاد ایجاد شخصیت مستقل هوش مصنوعی برای به وجود آوردن مسئولیت مستقل

حال با توجه به چالشی که در بخش پیشین در زمینه هوش مصنوعی ایجاد شد، ابتدا باید به این پرسش پاسخ داد که چه چیزی مسبب ایجاد این حفره در مسئولیت هوش مصنوعی شده است؟ به نظر اصلی‌ترین موضوع مربوط به شناسایی شخصیت هوش مصنوعی است. نکته نهفته‌ای که در میان تمام مقررات اتحادیه اروپا در زمینه هوش مصنوعی وجود دارد، این است که از نظر آن‌ها هوش مصنوعی فاقد شخصیت است و تنها به‌عنوان ابزار استفاده می‌شود. مطابق با چنین نگرشی، اگر کاربر استفاده‌کننده یا سازنده سیستم هوش مصنوعی را نتوان مسئول شناخت، نمی‌توانیم به خود هوش مصنوعی مراجعه کنیم، اما آیا چنین نگرشی به‌خصوص با توجه به پیشرفت روزافزون فناوری هوش مصنوعی در سطح رسیدن به استقلال و خودمختاری، می‌تواند پایدار بماند یا خیر؟ بهتر است ابتدا در مورد فرضیاتی که درباره شخصیت هوش مصنوعی ایجاد شده‌اند، صحبت کرد (حکمت‌نیا و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۳۴).

گروهی از حقوق‌دانان، شخصیت هوش مصنوعی را به‌مثابه حیوان دانسته‌اند و امور مربوط به مسئولیت آن را با حیوانات مقایسه می‌کنند (Kelley et al, 2016: 3) و بدین طریق، مسئولیت استفاده کاربر از هوش مصنوعی با ریسک بالا^۱ را به مسئولیت دارنده حیوانات وحشی (مسئولیت مطلق) تشبیه کرده‌اند و مسئولیت استفاده‌کننده از دیگر انواع هوش مصنوعی را با مسئولیت مرتبط با دارندگان حیوانات اهلی (مسئولیت مبتنی بر تقصیر) یکسان می‌دانند (Bertolini et al, 2016). چنین تشابهی می‌تواند در بدو مقررات‌گذاری به کمک قانون‌گذار بیاید و هوش مصنوعی با ریسک بالا را متمایز از دیگر انواع آن کند، اما بعد از تصویب مقررات دیگر چنین تشابهی نمی‌تواند کارآمد باشد؛ زیرا رفتار حیوان تابع ذات او و مطابق با صدها هزار سال تکامل او در طبیعت است درحالی‌که هوش مصنوعی ساخته بشر است و با اینکه ممکن است رفتاری متفاوت نشان دهد، اما با دست‌کاری در الگوریتم تشکیل‌دهنده آن، انسان می‌تواند رفتار آن را کنترل و تغییر دهد. افزون‌براینکه چنین تشابهی نمی‌تواند ما را از چالش ایجادشده در بخش پیشین برهاند؛ زیرا در هیچ سیستم حقوقی‌ای حیوانات مسئولیت نمی‌پذیرند.

عده‌ای دیگر از حقوق‌دانان هر یک به‌گونه‌ای کوشیده‌اند تا شخصیت هوش مصنوعی را با شخصیت انسان مرتبط سازند؛ گروهی شخصیت هوش مصنوعی را به‌مثابه برده (Wilzig & Lehman, 1981: 449)، گروهی دیگر به‌مثابه کودک (Pagallo, 2013: 121) و گروهی نیز شخصیت هوش مصنوعی را مشابه شخصیت انسانی سفیه می‌دانند (هداوندخانی، ۱۳۷۸: ۶۲).

۱- در رابطه با مفهوم هوش مصنوعی با ریسک بالا در بند ۲-۳ و قسمت مربوط به قانون هوش مصنوعی توضیح داده شد.

فارغ از استدلال‌هایی که هریک از طرف‌داران این نظریه درباره انتساب شخصیت هوش مصنوعی به انواع مورد اشاره خود دارند، نقدی که در ارتباط با فرضیه تشابه هوش مصنوعی با حیوانات بود، در رابطه با تشابهش با انسان دوچندان می‌شود. در هیچ صورتی نمی‌توان شخصیت هوش مصنوعی را به‌مثابه یک انسان ولو با سطح تفکر پایین‌تر (مانند کودک یا سفیه) تلقی کرد؛ زیرا اگر حتی روزی فرا برسد که هوش مصنوعی مطابق با فرضیه معروف آلن تورینگ (پدر هوش مصنوعی) هیچ تفاوتی با هوش آدمی نداشته باشد، این عدم تفاوت تنها در عمل آن است و فطرت آدمی چیزی نیست که اندک شباهتی به هوش مصنوعی داشته باشد؛ زیرا همان‌طور که گفته شد، ماهیت هوش مصنوعی به‌راحتی با تغییر در الگوهای ایجادکننده‌اش تغییر می‌کند درحالی‌که بشریت با وجود ادعایی که در زمینه تغییرات ژنتیک داشته است هرگز تاکنون موفق به تغییر سرشت و ذات موجودات نشده است.

به همین سبب، گروهی از حقوق‌دانان با توجه به انتقادات پیشین کوشیدند از ارتباط هوش مصنوعی با ماهیت انسانی و حیوانی فاصله بگیرند و هوش مصنوعی را مانند نماینده‌ای تلقی کنند (Wilzig & Lehman, 1981: 457) که به نام و حساب دیگری اقداماتی انجام می‌دهد. چنین فرضی با اینکه نمی‌تواند ایرادات پیشین را دربرگیرد، اما باز هم اصولاً برای اعطا و اجرای نیابت در اغلب نظام‌های حقوقی شروطی مانند قصد و رضا و به‌نوعی اهلیت قانونی لازم است که تصور این موارد در هوش مصنوعی دور از عقلانیت است (Beck, 2015: 7). به همین دلیل، نماینده تلقی کردن هوش مصنوعی چیزی جز بیان شباهت نیست (Pagallo, 2013: 103) و نمی‌تواند ماهیت و قابلیت هوش مصنوعی را به‌عنوان شخص مسئول توضیح دهد (حکمت‌نیا و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۳۴-۲۳۸).

در پایان، گروهی از حقوق‌دانان متأخر با توجه به اینکه هوش مصنوعی به سطحی از خودمختاری رسیده است که می‌تواند با درک محیط اطراف و تحلیل داده‌ها تصمیم مناسب بگیرد، ضمن ارائه راه‌حل عملی کوشیدند تا هوش مصنوعی را مانند شخص حقوقی در نظر بگیرند و مانند یک شرکت، اقداماتی را که انجام می‌دهد، مستقل از کاربر آن بدانند (Beck, 2015)؛ به‌شرط آنکه جامعه حقوقی در گام نخست سازنده و سپس کاربر آن را ملزم سازد تا دارایی و سرمایه کافی را از هوش مصنوعی برای جبران خسارات احتمالی‌اش در نظر بگیرد. با این طرز تفکر، هوش مصنوعی دارای حقوق و تکالیف مستقل از کاربر خود شده است و می‌تواند مانند شرکت‌ها دارای اموال و تعهدات شود، به‌عنوان خواهان اقامه دعوا کند و به‌عنوان خواننده طرف دعوا قرار بگیرد، مالیات پردازد و خساراتی را که ایجاد می‌کند، از اموال خود جبران کند.

موافقان این نظریه بر این باورند که چنین نگرشی به شخصیت هوش مصنوعی، به تمام انتقادات پیشین پاسخ مناسبی می‌دهد؛ زیرا اولاً، دیگر هوش مصنوعی را به‌مثابه انسان یا حیوان تلقی نمی‌کند، بلکه درست

مانند زمانی که انسان‌ها دریافتند که لازم است برای شرکت‌ها شخصیتی انتزاعی به نام شخصیت حقوقی ایجاد شود، اکنون نیز زمان آن رسیده است تا برای هوش مصنوعی نیز اقدامی مشابه با رویه‌ای که برای شخصیت حقوقی شرکت‌ها انجام شد، صورت پذیرد. ثانیاً، پذیرش شخصیت مستقل برای هوش مصنوعی باعث عدم ایجاد حفره در مسئولیت هوش مصنوعی مستقل در صورت ارائه اعمال خودسرانه‌اش می‌شود. در راستای تأیید چنین نظری در بستر فضای حقوقی اتحادیه اروپا، اصطلاح شخص الکترونیک^۱ نخستین بار توسط کمیته پارلمان اروپا در امور قانونی در پیش‌نویس گزارش قوانین مدنی در مورد رباتیک در تاریخ ۳۱ مه سال ۲۰۱۶ ارائه شد (Nevejans, 2016).

مخالفان این نظر اما بر این باورند که یکی از مهم‌ترین ایراداتی که بر این نظریه می‌توان گرفت، این است که با انتساب مسئولیت به هوش مصنوعی درباره اقدامات زیان‌بارش، همه اشخاص اعم از سازنده و کاربر از مسئولیت احتمالی معاف می‌شوند و چه بسا اقدامات هوش مصنوعی به واسطه نقص در تولید یا استفاده نادرست کاربر از آن باشد. یکی از دیگر ایراداتی که مطرح می‌شود این است که سیستم هوش مصنوعی چه میزان دارایی کسب کند تا بتواند متناسب با مسئولیت خود عمل کند؟ به عبارت دیگر، صرف مسئول دانستن کافی نیست، بلکه رعایت اقتضائات تناسب حق و تکلیف مسئله مهم دیگری است که اثبات آن برای ربات با دشواری روبه‌رو است.

در مجموع، به نظر می‌رسد با توجه به رشد روزافزون فناوری هوش مصنوعی بیراه نیست اگر اندکی از فرض ابزار بودن این پدیده فاصله گرفت و به آن شخصیت متناسبی اعطا کرد. طبیعتاً ایرادات وارد برای ایجاد شخصیت مستقل هوش مصنوعی درست و بجاست، اما در صورت این تغییر نگرش در نظام حقوقی، محیط مناسبی برای دکتترین حقوقی ایجاد می‌شود تا به تفصیل برای حل آن ایرادات تدابیری بیندیشند. برای مثال، انتقاد وارد به شخصیت مستقل هوش مصنوعی تنها به این دلیل که کاربر یا سازنده آن از مسئولیت مبرا می‌شوند، همان‌قدر گمراه‌کننده است که با ایجاد شرکت‌ها نیز به دلیل مشابه مخالفت کرد درحالی‌که در جهان حاضر دیده می‌شود که به دلیل ابراز نیاز عملی، شرکت‌ها در شخصیت حقوقی مستقلی ایجاد می‌شوند و در جایی نیز که شرکت‌ها فاقد شرایط جبران خسارات وارده هستند، هیئت‌مدیره و مدیرعامل مسئول پاسخ‌گویی این خسارات هستند. با همین منطقی می‌توان سازندگان هوش مصنوعی را وادار به ثبت آن در مرجع ثبت مخصوص کرد و صندوق خساراتی را ایجاد کرد که با تودیع وجه متناسب با فعالیت سیستم هوش مصنوعی، در صورت ایجاد آسیب از محل آن صندوق برداشت کرد.

نتیجه‌گیری

سراسر تکاپوی صورت گرفته در این مقاله بر سر این بود که در صورت بروز آسیب با هوش مصنوعی، چه شخص یا اشخاصی باید مسئول شناخته شوند؟ از این رو ابتدا لازم بود تا واژه مسئولیت از بُعد حقوقی تبیین شود و مفاهیم مسئولیت مبتنی بر تقصیر، مسئولیت محض و مسئولیت مطلق از یکدیگر جدا شوند. پس از آن، نظام حقوقی ایران مورد واکاوی قرار گرفت و در یک تقسیم‌بندی، مسئولیت کاربر از سازنده جدا شد و هریک جداگانه مورد بررسی قرار گرفت. مشاهده شد که در نظام حقوقی ایران، مقررات خاصی مرتبط با هوش مصنوعی از سوی کاربر و از سوی سازنده وجود ندارد. از این رو سعی به اکتفا به موارد مشابه شد. در رابطه با مسئولیت کاربر دیده شد که قانون‌گذار در موارد مشابهی مانند مالک حیوان، بنا و تا حدودی خودرو، از نظام مسئولیت مبتنی بر تقصیر پیروی می‌کند و نتیجه گرفته شد که در کاربری هوش مصنوعی نیز معیار مسئولیت مبتنی بر تقصیر برقرار است. در رابطه با مسئولیت سازنده، قانون حمایت از مصرف‌کنندگان به میان آمد و دیده شد که فارغ از موضوع خاص هوش مصنوعی، چنین قانونی ایرادات وسیعی در ایجاد مسئولیت برای سازنده دارد و استدلال شد که مقصود حقیقی قانون‌گذار در این قانون، وجود عیب در کالا و تمرکز بر خیار عیب یا اخذ ارش است تا تمرکز بر خسارات وارده به مصرف‌کننده و اشخاص ثالث. سپس با نگاهی تطبیقی، مقررات گذاری اتحادیه اروپا بررسی شد. با این هدف که ایرادات موجود در مقررات ایران با شناخت مقررات اتحادیه اروپا برطرف شود. در آنجا نیز مبحث کاربر از سازنده جدا و منفصلانه بررسی شد. مشاهده شد که در رابطه با مسئولیت کاربر، مقرراتی به نام دستورالعمل مسئولیت هوش مصنوعی وجود دارد که در سال ۲۰۲۲ تصویب شده و مبنای مسئولیت مبتنی بر تقصیر را بر مالکان، متصرفان و کاربران آسیب‌زننده هوش مصنوعی قرار داده است. با وجود این، اثبات انتساب رابطه علیت میان ضرر و فعل آسیب‌زننده از دوش آسیب‌دیده برداشته و بر عهده کاربر گذاشته شده است. به موازات آن و در رابطه با مسئولیت سازنده نیز مقرره‌ای عام به نام دستورالعمل مسئولیت محصول در سال ۱۹۸۵ وجود دارد که برای سازندگان، معیار مسئولیت مطلق را در نظر گرفته است. با این همه، انتقاداتی به این دستورالعمل در زمینه حقوق الکترونیک صورت گرفت که در سال ۲۰۲۲ اصلاح شد.

پس از آن، حالتی مطرح شد که در صورت وقوع آن، نظام کنونی اتحادیه اروپا از پاسخ‌شایسته بازمی‌ماند. حالتی مثال زده شد که هوش مصنوعی با اتکا به خلاقیت خود و در اقدامی کاملاً پیش‌بینی‌ناپذیر، آسیبی به شخصی وارد می‌سازد. این ایده که احتمال وقوع آن در جهان پیش رو وجود دارد، نگارنده را بر این واداشت تا مقداری بیشتر شخصیت هوش مصنوعی را مورد واکاوی قرار دهد. گفته شد تا به اکنون، نظریه پردازان متعددی درباره شخصیت هوش مصنوعی

صحبت کرده و آن را به‌مثابه حیوان، برده، کودک و انسان سفیه دانسته‌اند. پس از نقد هر یک از آن نظرات، استدلال شد که شایسته است قانون‌گذاران به سمت تشکیل شخصیت مستقل هوش مصنوعی گام بردارند.

کتابنامه

- حکمت‌نیا، محمود و دیگران (۱۳۹۸). *مسئولیت مدنی ناشی از تولید ربات‌های مبتنی بر هوش مصنوعی خودمختار، حقوق اسلامی*، دوره ۱۵، شماره ۶۰.
- رجبی، عبدالله (۱۳۹۸). *ضمان در هوش مصنوعی، مطالعات حقوقی*، دوره ۱۰، شماره ۲.
- شهبازی‌نیا، مرتضی؛ حصارخانی، فاطمه (۱۳۹۷). *مبنای مسئولیت مدنی بهره‌بردار پایانه در کنوانسیون مسئولیت مدنی بهره‌بردار پایانه‌های حمل‌ونقل بین‌المللی کالا و مقایسه آن با حقوق دریایی ایران*، فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۲۱ (۸۲).
- صفایی، سیدحسین؛ رحیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۳). *مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)*، چاپ ۶، تهران: سمت.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). *الزامات خارج از قرارداد*. چاپ ۹، تهران: دانشگاه تهران.
- هداوندخانی، فاطمه (۱۳۷۸). *بهداشت روانی در افراد عقب‌مانده ذهنی*، مجله تعلیم و تربیت استثنایی، شماره ۷۸.
- Beck, Susanne (2015). the Problem of Ascribing Legal Responsibility in the Case of Robotics. *AI & Soc Journal, Springer*, Volume 3.
- Bertolini, Andrea .et al (2016). On Robots and Insurance. *Int of Soc Robotics Journal, Springer*, Volume. 8.
- Keller, D. (2018). The right tools: Europe's intermediary liability laws and the EU 2016 general data protection regulation. *Berkeley Technology Law Journal*, Volume 33, Issue.1.
- Kelley, Richard, Enrique Schaerer & Micaela Gomez (2016). *Liability in Robotics: An International Perspective on Robots as Animals*; Nevada: University of Nevada.
- Nevejans, N. (2016). European civil law rules in robotics: study/Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, *European Parliament's Committee on Legal Affairs*.
- Pagallo, Ugo (2013). *the Laws of Robots*. New York: Springer Dordrecht Heidelberg.
- Smart, W. D., Grimm, C. M., & Hartzog, W. (2021). An education theory of fault for autonomous systems. *Notre Dame J. on Emerging Tech.*, Volume. 2, Issue. 33.
- Wilzig, Sam N, Lehman (1981). Frankenstein Unbound:Towards A Legal Definition of Artificial Intelligence, *Futures*, Volume. 73.
- Zech, H. (2021). Liability for AI: public policy considerations. *ERA Forum*, Volume. 22.